

նում մի նոր հոգեւոր կեանքի՝ նա տալ չէր կարող այլ ինքն իսկ կարօտ էր այդպիսի մերկրաութեան: Բայց նորա ապաշխարութեան մկրտութիւնը կենդանի և շօշափելի օրինակով ցոյց էր տալիս որ ակնկալեալ և իւր կարագեաութեամբ սկսեալ Աստուծոյ արքայութեան ուրախութիւններին մասնակից լինելու իրաւունք չէ ընծայում ոչ Արքահայր զաւակ լինելը և ոչ ուրիշ որ և է արտաքին արածութիւն: այլ միայն մի լուրջ նախապատրաստութիւն՝ սրտագին ապաշխարութեամբ, հոգեւոր լուսացմամբ, Ամենակալի առաջ մինչ ի գետին խոնարհելով սեփական բոլոր ցանկութիւններն ու կրքերը թողնելով և Սորա սուրբ կամքին միայն հպատակելով:

Զուր տեղը չէ որ առանձնապէս հայ ժողովուրդը մեծ սիրով կապուած է «եօթնանուն սուրբ Կարապետի» հետ և բազմաթիւ գեղեցիկ շատ անգամ բոս երեսութիւն նորա պատմական կոչման անհամապատասխան աւանդութիւններ ու երգեր է հիւսել նորա անուան շուրջ: շարաքաղդ կեանքի գառն հարուածները սովորեցրել են՝ խոր ըմբռնելու յանձին Ս. Յովհաննէսի մարմնացած ապաշխարութեան և յօժար կամքով զրկանքներ կրելու անհրաժեշտ կարիքը ճշմարիտ քրիստոնէի համար: Ս. Կարապետից իւր սրտի մոռնալն առնելու նպատակաւ եօթ տարի պապահոգ ուխտաւորը խորհրդաւոր կերպով ենթարկուում է քրիստոնէութեան այն ամենամեծ գաղափարին, թէ սրբութիւն և զգաստութիւն անհրաժեշտ պայմաններ են սրտի սուրբ իղձերին հասնելու համար, թէ երանութեան դրախտի ծանապարհը նեղ է, փուշ ու տատակով ծածկուած, և խստաբերութեամբ այդ փշերը կոխել, կրքերը սանձելով և ցանկութիւնները սահմանի մէջ դնելով այդ նեղ ծանապարհը բռնել պէտք է:

Այսպէս ահա Տիրոջ ձգնազգեաց կարարագեալ առաջնորդում է իրեն հեռեողներին և իւր քարոզի համաձայն ապաշխարողներին գէպի Երկնային դրախտը, գէպի Աստուծոյ արքայութիւն և ճշմարիտ անանց ուրախութիւն:

ՀԵՐՈՎԴԵՍ ՄԵԾ.*

Այս անունը ծանօթ է ամբողջ քրիստոնէայ աշխարհին, իբրեւ ամենադարհաբերի ի և տալի թոնաւորի անուն՝ Բեթղէհէմի մանկանց կոտորածի պատմութիւնից. մասնաւորապէս մեր մէջ նա յայտնի է նաեւ այն յարարութիւնից, որ Խորենացու պատմելով եղել է Հերովդէսի և Արգար թագաւորի մէջ: Սակայն թէ ինչ մարդ էր նա իսկապէս և ինչ գեր է կատարել պատմութեան մէջ՝ շատ քրէներ երեւի այդ մասին որոշ գաղափար ունին, և ուրեմն շատերի համար հետաքրքիր պէտք է լինի համառօտ կենսագրութիւնն այդ արիւնածարաւ թագաւորի որի անունը կապուած է խաղաղութեան և ճշմարտութեան թագաւոր՝ աշխարհի Փրկչի յայտնութեան հետ:

Հերովդէս հին ագնուական ցեղից չէր: Ինչպէս յայտնի է Փրկչական թուականից 168 տարի առաջ Մատթէ քահանան Անտիոքոս Դ. Եպիփանի հանած հալածանքի դէմ դուրս բարձրացրեց և վրէժխնդիր հանդիսացաւ Խորայէլի Աստուծոյ սրբութիւններին հասցրած անարգանքի համար, նորա հերոս որդին՝ Յուդա Մակարէ, հայրենի կրօնի նախանձախնդիր մի քաջարի խմբի գլուխ անցած, ոչ միայն Երուսաղէմը մաքրեց այլազգիներից և Տիրոջ պաշտամունքը վերահաստատեց, այլ և սկիզբ դրաւ մի անկախ հրէական իշխանութեան, որ նորա եղբոր Թու Յուդա Արիստորուզոսի օրով, 105 թ.-ին Ն. Բ. թագաւորութեան փոխուեցաւ: Մատթէի մի նախահօր անունով այս իշխանական տունը որ շուտով քահանայապետութիւնն ևս սեփականեց, Հասմոնեան է կոչուում, կամ Յուդա Մակարէի անունով Մակարայից: Այս տան վերջին շահաւիղն էր մեր պատմութեան մէջ ծանօթ Հիւրկանոս Բ. մեղի և անընդունակ քահանայապետը, որդին նշանաւոր Ալեքսանդրա թագուհու, որ մեծ ընծաներով ընդունել էր Հայոց Տիրոջ Բ. թագաւորին, երբ նա ահագին զօրքով Պաղեստինի վերայ արշաւեց: Հիւրկանոսի ա-

նուան ներքոյ իսկական իշխանութիւն վարողն էր Անտիպատրոս անունով մէկը, որ եկել էր Հրէից ցեղակից և յիշեալ Արիստոբուզոսի օրով հրէական օրէնք ընդունած Ն-գոմայեցւոյ երկրից։ Բայց որոշ յայտնի չէ, թէ արդեօք նա ինքն ևս բնիկ եղոմայեցի էր ազգաւ։ Անտիպատրոս շուտով հասկացաւ, որ փոխանակ Հիւրկանոսի՝ աւելի ձեռնտու էր նորա վերայ գերիշխող հռովմայեցիներին ծառայել, և կարողացաւ այնպիսի ճարտարութեամբ ուղղել իւր զործերը, որ շուտով Հրէաստանի դատաւոր (պրոկուրատոր) նշանակուեցաւ և համարձակութիւն ստացաւ նոյն իսկ՝ իւր երկու օրդիւններից Փաղայէլին կառավարել նշանակել Երուսաղէմում, իսկ Հերովդէսին Գալիլիայում։ Այդպիսով պատմութեան ասպարէզ ելաւ 25 տարեկան հասակում մեզ ծանօթ Հերովդէսը։

Շատ չանցած առիթ ներկայացաւ նորան իւր ինչ եղածը ցոյց տալու։— Երուսաղէմում Հիւրկանոսի նախագահութեամբ ծերակոյտն առեան էր նստել (47 կամ 46 թ.-ին ն. Ք.) և դատի հրաւիրել Հերովդէսին հակառակ ծերակոյտի իրաւանց մահուան վրձիւ արձակած լինելուն համար։ Հերովդէս ներկայացաւ, բայց ծիրանի հագած, սքնուած, սպառազէն թիկնապահներով շրջապատուած, այնպէս որ նորա անակնկալ տեսքը փակեց ծերակոյտի անդամների բերանը. ամենից աւելի երկիրդի մէջ էր ինքը Հիւրկանոս մահուանդ որ Ասորիքի հռովմայեցի կուսակալը պատուէր էր ուղարկել նորան լաւ վերաբերուել զէպի Հերովդէս։ Սա շփոթուած, նիստը վազուան ձգեց, և այդ միջոց եղաւ Հերովդէսին զիշեր ժամանակ խոյս տալու և մի զօրեղ բանակով յայտնուելու Երուսաղէմի պարիսպների առաջ, արդէն իրրեւ դատաւոր և վրէժխնդիր իրեն հասցրած անարդանքի համար։ Թէև յարգելով հօր և եղբոր միջնորդութիւնը նա շուտով ետ քաշուեցաւ, բայց այդչափն էլ բաւական էր, որպէս զի հրէաներին իւր ոյժը ցոյց տար։ Մի քանի տարի յետոյ երբ Անտիպատրոս մեռաւ, կարող էր ապահով լինել, որ իւր սկսածը շարունակելու համար արժանի ժառանգ է թողնում։ Այդ միջոցին Հերովդէս արդէն Ասորիքում կուսակալ էր

նշանակուել և յաջողել էր այնպիսի ճարպիկ քաղաքականութիւն բանեցնել, որ Հռոմի արագութեամբ միմեանց յաջորդող իշխանաւորները բոլորեքեան բարեհաճ էին զէպի նա և թշնամի հրէաների բոլոր բողոքներն ու մեքենայութիւնները չկարողացան ձգել նորան, ընդհակառակն Անտոնիոս նորան և նորա եղբայր Փաղայէլին հրէաստանի չորրորդապետներ կարգեց։

Այդ ժամանակ նորա համար մի վճռական բոլէ վրայ հասաւ։ Հիւրկանոս Բ.-ի Անաիզոնոս անունով մի եղբորորդին օգուտ քաղելով Պարթևների արշաւանքից և իւր կողմն ունենալով հրէայ ազնուականութիւնն ու ժողովրդի համակրութիւնը, իրրեւ Համանեան տան (թէպէտ անարժան) շառաւիղ, թագաւոր հրատարակեց իրեն։ Հիւրկանոս և Փաղայէլ գերի էին ընկել Պարթևաց ձեռքը, Հերովդէս մօտիկ ոչ մի տեղից օգնութիւն սպասել չէր կարող. առանց երկար տատամսելու նա իւրայիններին պատսպարեց մի ամուր բերդի մէջ և ինքը շատ արգելքներ յաղթելով Հռոմ հասաւ։ Այդտեղ նա իւր ճարպիկութեամբ և թանկագին ընծաներով այնպէս գրաւեց իշխանապետ Անտոնիոսին, ապա և Ոկտաւիանոսին, որ Հռոմի ծերակոյտը եօթն օր չանցած, 40 թ.-ին ն. Ք., հանդիսաւոր կերպով նորան Հրէաստանի թագաւոր հրատարակեց։ Մեր Հերովդէսի համար ոչինչ չարժէր ի հարկէ, որ նա՝ Հրէից Աստուծոյ երկրպագուն և օրինապահ հրէաների նոր թագաւորը, իւր երախտագիտութիւնն արտայայտեց Կապիտոլիոնում աստուածներին զոհեր մատուցանելով։

Սակայն նա դեռ անունով միայն թագաւոր էր, պէտք էր նախ երկիրը նուաճել, որ և կարճ միջոցում զլուխ հանեց ու պաշարեց Երուսաղէմը։ Բաղաքացիք առանձին պատճառ չունէին սիրով ընդունելու այս կէս-հրէայ թագաւորին, բայց ստիպուած էին ուժի առաջ տեղի տալ և դռները բանալ։ հռովմայեցի զօրքը ներս խուժեց և անխնայ կոտորեց ու կոտորեց ձեռքն ընկածը, մինչև որ Հերովդէս իրեն տէր զգաց քաղաքին և դադար առնելու հրաման տուաւ։ Անխնայ վարուեցաւ նա մահուանդ հակառակ կու-

սակցութեան՝ արևուտական դասի ներկայացուցիչների հետ՝ որոնցից 40 հոգի զլիսառուեցան և նոցա հարստութիւնը զործ դըրուեցաւ Անտոնիոսին ու նորա բարեկամներին երախտահարող լինելու:

Դորանով ամեն ինչ չվերջացաւ: Սակնութեան էր առել Հիւրկանոս Բ.-ի թոռանման գեղեցկուհի Մարիամնէին, որին անսանձ կերպով սիրում էր. իսկ Մարիամնէի մայր Աղեքսանդրան իւր իշխանասիրական ձգտումներով և ճարպիկութեամբ ամենեւին յետ չէր մնայ նոյն իսկ Հերովդէսից: Սա ունէր 16 տարեկան Արիստորուզոս անունով մի որդի, այնպիսի փայլուն գեղեցկութեան տէր, որ տեսնողներն ասում էին՝ նա չէ կարող հոգածնի դաւակ լինել: Բնականաբար Աղեքսանդրան աւելի իւր որդու փառքի համար էր մտածում քան փեսայի: Սա զիմեց Նզիպտոսի յայտնի Նդեոպատրա թագուհու միջնորդութեանը, որ Արիստորուզոսին քահանայապետ կարգէր և Նդեոպատրան, որ զուր աշխատել էր Հերովդէսին չռոմ ճանապարհորդելու ժամանակ իւր ցանցի մէջ ձգել, շտապեց հրաւիրել Անտոնիոսի ուշադրութիւնը գեղեցիկ իշխանայնի վերայ: Սակայն Հերովդէս խոհեմութիւն համարեց չարիքներից փառադոյնն ընտրել և ինքը քահանայապետութեան պատիւ շնորհեց Արիստորուզոսին: Աղեքսանդրան գոհ էր ի հարկէ, բայց չբաւականացաւ դորանով: Հերովդէս նորան և որդուն բանտարկուածի պէս էր պահում, իսկ նորան ազատ շարժում էր հարկաւոր. մեծ զգուշութեամբ պատրաստուեցաւ նա փախուստ տալու որդու հետ Նդեոպատրայի մօտ, բայց Հերովդէս ժամանակին իմացաւ դաւադրութիւնն ու առաջն առաւ. թէև Նդեոպատրայի ահից չհամարձակուեցաւ նա վաւադիրներին պատժել, բայց մի յարմար առթի էր սպասում փախուստը ակոյրանին մէջտեղից վերցնելու, և առիթը ներկայացաւ:

Արիստորուզոս առաջին անգամ Տաղաւարահարաց տօն պէտք է կատարէր. քահանայապետական պերճ զգեստների մէջ աւելի ևս փայլող նորա գեղեցկութիւնը, նորա շնորհալի շարժումաձքը մեծ ոգևորութիւն յա-

ռաջ բերին ժողովրդի մէջ և վերակենդանացրին նորա նախնեաց պանծալի գործերի յիշատակը: Հանդիսից յետոյ թագաւորի մօտ շքեղ հացկերոյթ կար. Հերովդէս հրաւիրեց պատանի քահանայապետին ընկերանալ ուրիշ երիտասարդ հանդիսականների և զովանալ երեկոյեան հովին՝ պալատի աւազանների մէջ լողանալով. թագաւորի մարդիկ այնչափ պահեցին նորան ջրի տակ, որ դուրս բերին արդէն խեղդուած: Չնայելով որ Հերովդէս բարձրաձայն ողբերով իւր կսկիծն էր արտայայտում և հանդուցեալին մեծ շուքով թաղել տուաւ, բայց համոզել մանաւանդ Աղեքսանդրային թէ ինքն անմեղ է՝ հարկաւ չէր կարող: Վերջինս ուղղեց իւր յուսահատ բողոքը կրկին Նդեոպատրային, և Հերովդէս Անտոնիոսի առաջ դատի կանչուեցաւ. բայց նա վերադարձաւ ի զարմանս ամենեցուն, արդարացած, և ահա սկսուեցան արխնալի տեսարաններ սեփական ընտանիքի մէջ: Նորա հօրեղբայր և միանգամայն Սագոմէ քրոջ ամուսին Յովսէփը, որին յանձնել էր իւր կին Մարիամնէին՝ պայման դնելով սպանել, երբ ինքը չվերադառնայ, որպէս զի Անտոնիոսի ձեռքը չընկնի՝ մահուան դատապարտուեցաւ Սագոմէի ամբաստանութեամբ, իբր թէ մտերիմ յարաբերութեան մէջ էր եղել Մարիամնէի հետ: Աղեքսանդրան բանտարկուեցաւ, իսկ Մարիամնէն հապիւ խուսափեց այս անգամ դառն ճակատագրից:

Սակայն Նդեոպատրան չէր դադարում Հերովդէսի դէմ մեքենայութիւններ լարելուց: Սա եղաւ պատճառ, որ Հերովդէս փոխանակ իւր ժողոված զօրքով Անտոնիոսին օգնութեան գնալու, ստիպուած էր Արտաքոյոց թագաւորի դէմ պատերազմ վարել. Նդեոպատրան կարծում էր, թէ նա կոր ի զըլու ի կը մնայ այստեղ, բայց նա յաղթութեամբ վերադարձաւ և այն օգուտն ունեցաւ, որ Ոկտաւիանոսի դէմ մղած պատերազմում չէր մասնակցել: Վերջինս թէև զիտէր նորա Անտոնիոսի բարեկամ լինելը, բայց հասկացաւ շուտով, որ ինքն ևս այդպիսի բարեկամութիւնից շատ օգուտ քաղել կարող է. ուստի երբ նա բերաւ թագը իւր ոտքերի առաջ դրաւ՝ Ոկտաւիանոս Օգոստոս կրկին պը-

սակեց նորան, և իւր յաջորդ արշաւանքների միջոցին առիթ ունեցաւ մի քանի անգամ օգտուելու նորա ծառայութիւնից: Երբ Օգոստոս վերջնական յաղթութիւն տարաւ Անտանիոսի դէմ, Հերովդէս նորա մօտ գնաց անձամբ շնորհաւորելու, ընդարձակեց իւր իշխանութեան սահմանները, շուքով ծանապարհ ձգեց նորան մինչև Անտիոք և ապա իւր յաջորդութիւններով յղկացած Երուսաղէմ վերադարձաւ:

Այստեղ կրկնուեցան ընտանեկան սարսափները: Սալոմէն այս անգամ իւր ամբաստանութիւններն այնպէս յաջողութեամբ տարաւ, որ ոչ միայն Մարիամնէի երկրորդ խնամակալ Սոհեմը, նախկին կասկածների ներքոյ, մահուան դատապարտուեցաւ, այլ նոյն ինքն Մարիամնէն: Բայց սիրելի կնոջ մահը փոխանակ Հերովդէսի նախանձը յագեցնելու, ցնցեց նորա ամբողջ էութիւնը, նա չէր կարող շատ անգամ հաւատալ, որ Մարիամնէն մեռած է, և անզուսպ կատաղութեամբ պահանջում էր ծառաներից, որ գտնեն բերեն նորան: Այդ ժամանակ զարհուրելի ժանտախտ ևս յառաջ եկաւ Երուսաղէմում, որ իբրեւ աստուածալին պատիժ պէտք է նկատուէր, և վերջապէս ինքը Հերովդէս հիւանդացաւ մի անբուժելի համարուող հիւանդութեամբ: Աղեքսանդրան, որ իւր թշուառ կեանքն ազատելու համար, վատարար դասեր սպանողի կողմն էր անցել, այժմ ուրախութեան յայտնի նշաններ էր ցոյց տալիս, բայց թագաւորն առողջացաւ իմացաւ նորա այդ վարմունքը և, գեռ անկողնում, մահուան վճիռ տուաւ: Մի քանի այդպիսի վճիռներ ևս եղան մինչև նորա կատարեալ առողջանալը, երբ սկսուեցաւ նորա կեանքի մի նոր, փայլուն շրջան:

Տերութեան ամեն կողմերում փառաւոր շէնքեր սկսան կառուցանել՝ առաւելապէս Օգոստոս կայսեր անուան նուիրած Կեսարիա քաղաքում և Սամարիայում, որ նոյնպէս ի պատիւ կայսեր Սերաստիա կոչումն ստացաւ: Առհասարակ Հերովդէս ոչ մի ջանք և ոչինչ ծախք չէր խնայում կայսեր բարեկամութեան արժանի լինելու, որ և վայելում էր կատարելապէս: Բայց այդ նպատակին

հասնելու համար նա պէտք է սուրբ երկրի և սուրբ քաղաքի մէջ մտցնէր բազմաթիւ հեթանոսական հաստատութիւններ և սովորութիւններ, որոնք յանչափս առելի կը դարձնէին նորան հրէայ ժողովրդի աչքում, եթէ, նա այդ ժողովուրդի սիրտը զրաւելու միջոցներ ևս չգտնէր: Գլխաւորը զոցանից այն էր, որ նա հիմքից նոր կառուցանել տուաւ Երուսաղէմի տաճարը, բոլոր իւր շինութիւնների թագն ու պսակը, և այնպիսի մեծ արուեստով ու շքեղութեամբ զարդարեց այն, որ ժամանակակիցներն ասում էին՝ այդ տաճարը չտեսնողը ոչինչ գեղեցիկ բան չի տեսել: Հերովդէս ձգտում էր այսպէս հեղինական քաղաքակրթութիւնն ու հրէական ոգին միացնել՝ մի անհասանելի ձգտում, որ, միացած ընտանեկան դժտութիւնների հետ, նորա թագաւորութեան կործանման պատճառ պէտք է լինէր:

Մարիամնէի ամուսնութիւնից Հերովդէս ունէր երկու որդի՝ Աղեքսանդր և Արիստոբուղոս, որոնք կրթութիւն էին առել Հռոմում: Օգոստոսի մտերիմներից մէկի տանը, և վերադարձից յետոյ զրաւում էին շատերի ուշադրութիւնն իրենց գեղեցկութեամբ և բարեձեւութեամբ: Բայց նոցա մօր թշնամիները յաջողեցին շուտով նոցա դէմ ևս կասկած վարթեցնել Հերովդէսի սրտում, որ, նոցա հակառակ, պալատ բերել տուաւ մի ուրիշ կնոջից ունեցած անդրանիկ որդուն՝ Անտիպատրոսին, և այսպէս, խարդաւանանքներն այնչափ զօրացան թագաւորական ընտանիքի մէջ, որ Հերովդէս՝ իւր որդիների հետ մի քանի անգամ դժտելուց և հաշտուելուց յետոյ, վերջապէս մահուան վճիռ արձակեց նոցա դէմ: սպանել տուաւ նախ 300 հոգի այն անձերից, որոնք համարձակուել էին համակրութիւն ցոյց տալ նոցա, ապա խեղդել հրամայեց երկուսին մէկտեղ Սերաստիայում: Դահլէ մնում էր այդպիսով Անտիպատրոսին, որ տեսնելով թէ իւր արդէն 70 տարեկան ծերունի հայրը մտադրութիւն չունի հեշտութեամբ հրաժարուելու աշխարհից՝ փութացնել կամեցաւ նորա մահը, բայց բռնուեցաւ և բանտը դրուեցաւ:

Զառամեալ թագաւորը զուր աշ-

խառնում էր իւր ճերմակ ալիքը թուխ դարձնել. մի զգուշի ախտ նորան արագ քայլերով դէպի գերեզման էր տանում և նորան տանջում էր մանաւանդ այն միտքը, թէ մահից յետոյ ոչ ոք չպէտք է ցաւի նորա վերայ: Թէև անկողնի միջից նա կարողացաւ Նրուսաղէմում ծագած մի ապրտամբութիւն ճնշել և պարագլուխներին կենդանւոյն այրել տալ, բայց այդ նորան գոհացնել չէր կարող: Ըստ Յովսէպոսի, նա հրամայել էր Նրուսաղէմի բոլոր պատուաւոր քաղաքացիներին մի տեղ ժողովել, որպէս զի իւր շունչը փչելուն պէս նոցա զնգահաճար անեն և այդպէս իւր մահը առանց ողբերի չմնայ: Բայց վճռական ընդհանրութեամբ, նա դանակ առաւ մի անգամ ինձոր կճպելու և երբ կամենում էր նորանով վերջ դնել իւր դառն կեանքին, փեսան ճշաւով վրայ ընկաւ և խլեց. ճիշդ լսելի եղաւ պալատում և ամէնքը կարծեցին, թէ թագաւորը մեռել է. իմացաւ այդ նաև Անտիպատրոս բանտում և ազատ շնչեց. իսկոյն նորա ուրախանալու լուրը Հերովդէսին հասցրին, որ մարդիկ ուղարկեց՝ նորան տեղն ու տեղը սպանելու և թաղելու: Ապա նա իւր թագաւորութիւնը բաժանեց երեք որդիների մէջ, որոնցից Արքեղայոս թագաւոր անունը պէտք է կրէր և մեռաւ հինգ օրից յետոյ: Որդիքը նորան շատ մեծ հանդիսով թաղեցին: Պատմութիւնը նորան Մեծ անունը տուաւ, տարբերելու համար իւր շնչին որդի Հերովդէս Անտիպատրոսը որդարակեց. բայց այդ Մեծ Հերովդէսի անունը հազիւ թէ յիշողներ գտնուէին, եթէ նորա զարհուրելի գործերի յիշատակը չարձանագրէր ընդ միշտ իւր մէջ Բեթզեհէմի մանկանց կոտորածի պատմութիւնը, եթէ նոյն այն ժամանակ, երբ շքեղ պալատում տանջուում էր նա մահուան տաղնապով և կասկածներով, նորա տէրութեան մի խուլ անկիւնում մի նոր թագաւոր ծնուած չլինէր: Իսրայէլի իսկական թագաւորը և կատարեալ հակառակն այդ ողորմելի բռնաւորի: Հերովդէս մեռել է այժմեան քրիստոնէական թուականից 4 տարի առաջ, օրից հետեւում է, թէ մեր ներկայ հաշիւը սխալ է. Բրիստոս ևս 4 տարի տաւելի առաջ պէտք է ծնուած լինի, քան մենք հաշուում ենք:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ.

Քննական կրօնագիտութիւն, հանդերձ ապացուցութեամբ կրօնից. — Տէր Սահակ քահանայի Տէր Սարգսեան: Բ. տպ. Կ. Պոլիս. 1897: — Այս գրքի առաջին տպագրութիւնը լոյս է տեսել 1874 թ.-ին և այդ օրուանից ի վեր առանձնաշատուկ, աչքի ընկնող տեղ է բռնում մեր եկեղեցական զրահանութեան մէջ: 23 երկար տարիների ընթացքում նա ուղեցոյց է եղել բազմաթիւ կրօնուսոյցների, այն նաև կրօնի դասագրքեր, զրոյների համար, բայց լոյս չէ տեսել ոչ մի «կրօնագիտութիւն», որ իւր ճոխութեամբ և ինքնուրոյնութեամբ գտնէ ի մօտոյ հաւասարուէր նորան, այնպէս որ նա այժմ ևս առաջինն է իւր տեսակի մէջ, ուրեմն և նորա Բ. տպագրութեամբ լոյս տեսնելն առանձին ուշադրութեան արժանի մի երևոյթ: Գրքի արժանայարգ հեղինակը ապրում է դեռ «բարեք» ծերութեամբ և ինչպէս երևում է, մինչև վերջն անընդհատ աշխատել է իւր գրուածքի վերայ, սրբագրութիւններ ու յաւելուածներ անելով և ահա յառաջ է եկել 1038 էջ ունեցող մի խոշոր գիրք, մինչ Ա. տպ.-ը միայն 23 + 579 էջ ունէր: Այս փոփոխութիւնը չի վերաբերում գրուածքի ընդհանուր ուղղութեանն ու նիւթի դասաւորութեանը. զլուսների բաժանումը նոյնն է մնացել, միայն ներածութեան մի մասը աւելի ընդարձակ ձևով փոխադրած է «Բ. գրքի» մէջ և կազմում է այստեղ «Ա. մասի» 2. և 3. յօդուածները. իսկ Բ. մասի Ա. գլխի Բ. յօդուածի վերջը աւելացրած է մի Դ. հատուած՝ «Մպատակք և արդիւնք տնօրինութեանց Փրկչին», որ բռնում է 365—386 էջ:

Քանի որ խօսքը նիւթի դասաւորութեան մասին է՝ նկատենք, որ այս կէտը գրուածքի ամենաթոյլ կողմերից մէկն է: Թէ ինչ սկզբունքի ներքոյ կրօնի ամբողջ առարկան չորս գրքերի է բաժանած. — Ա. Աստուծոյ էութիւնը և անոր գործոց վերաբերեալ վարդապետութիւնները. Բ. Աստուծոյ առ մարդ Յայտնութիւնը. Գ. Եկեղեցին և անոր խորհուրդները և Դ. Եւստիանական կենաց վարդապետութիւնը. ինչպէս են կարելի դառ-